

ZUH DEODÁTH – PÁSZTOR ISTVÁN

BEVEZETŐ

Modernista építészet Erdélyben, modernista építészet a *Korunkban*

A *Korunk* 1926 óta folyamatosan és kiemelten közvetített az építészeti gondolkodásmód változásairól. Jelen lapszám több írása ennek a szemléletmód-változásnak állít emléket. De még mielőtt a cikkek maguk a modernizmus nyugat- és közép-európai kulcsfiguráinak erdélyi recepciójáról és a modernista eszmék terjedéséről, adaptációjáról és hagyományozódásáról beszélnének, fontos hangsúlyoznunk a *Korunk*nak ebben a folyamatban betöltött szerepét.¹

Kezdjük rögtön azzal, hogy már az első évfolyamban (az 1926. évi 8–9., illetve a 11. lapszám-ban) megjelent egy szerzői összefoglaló, illetve egy kritikus recenzió Ligeti Pál *Új Pantheon*-járól,² a korabeli magyar építészetelmélet filozofikus hangvételű munkájáról. Ennek a folyamatnak mintegy szimbolikus lezárása az, amikor a temesvári születésű, nyugati pedigrével szülővárosába visszatérő építész és teoretikus, Bleyer György a hatvanas években először vállalkozott arra, hogy a *Korunk* és a modernista építészet szoros kapcsolatát elemezze. Összenézve az akkor fellelhető anyagokat, meglepő eredményre jutott. 1940 előtt tizenkilenc cikk jelent meg a *Korunk* hasábjain csak a Bauhaus mint művészeti iskola tevékenységéről. Ezzel párhuzamosan az építészeti téttel – vagy téttel *is* – rendelkező cikkek, recenziók, híradások száma csak a második világháború és a második bécsi döntés előtti időszakból meghaladja a százat. Különösen élen járt ebben a *Kulturkrónika* (sic!) című



Az épületek mindig is társadalmi igényeket tükröztek, illetve azokat az állapotokat, amelyek között az emberek élni voltak kénytelenek. A társadalmi gondolat ténye mit sem változott, ellenben változott annak tartalma.

rovat, amely in principio mindenről tudósított az építőművészet és az iparművészet terén, ami Kolozsvártól nyugatra történt.

Lapunk alapítása és tevékenységének első másfél évtizede egybeesik az érett modern építészetthez való megismerésével, illetve a német szak- és kritikai sajtóban való megjelenésével.³ Tekintve a modern építés társadalmi reformok mellett elkötelezettségét és a *Korunk* jelentősen progresszív értelmiségi beállítottságát, nem kell csodálkoznunk azon, hogy ilyen mértékben tűntek fel a lapban írások az építészetéről és annak tágabb kulturális szerepéről. Meg kell jegyezni, hogy azok a lapok, amelyek a német nyelvterületen a modern életforma, művészet és építés mellett törtek lándzsát, sokszor voltak ugyanannak a – kimondhatjuk – szűk értelmiségi körnek a publikációs fórumai. Ráadásul ezek a lapok a német nyelv akkor még központi szerepének és a magyar progresszív értelmiség 1919 utáni helyzetének köszönhetően, legalábbis 1932–33-ig sok, ráadásul később is jelentős magyar szerző munkáját szívták fel. A modern kultúra és modern művészeti formák élvonalbeli magyar teoretikusai, Moholy-Nagy László, Kállai Ernő vagy Hágy Gyula egyszerre voltak állandó szerzői a *Korunknak*⁴ és a német fő-sodor lapjainak. De ugyanúgy jelen voltak – főleg a húszas évek végétől kezdve – a magyarországi sajtóban, miközben közvetlen berlini vagy frankfurti kollégáikról tudósítottak. Ráadásul a német vagy német anyanyelvű kollégák említett szerzőkről, szerkesztőkről és alkotókról szóló cikkei ugyanúgy megjelentek a *Korunkban* magyar fordításban. Moholy Nagy László az építészetthez tartozó Sigfried Giedionnal tervezett könyvborítót, Giedion pedig Moholyról írt méltatást a brünni *Telehorban*,⁵ amely ugyanúgy megjelent Kolozsváron,⁶ mint Walter Gropius hasonló eszmei tartalmú, egykori bauhausler szerkesztőtársát és műhelyvezető kollégáját dicséző cikke.

„A régi ház nem szolgálta egyedül a lakás, a dolgozás, az elraktározás céljait, hanem ezeken felül még bizonyos társadalmi természetű közölnivalókat (uralgó hatalma, tulajdonos rangja stb.) is kifejezésre juttatott” – kezdte egyik cikkét Hágy Gyula Forgó Pál könyvéről, az *Új Építészetéről*.⁷ Hágy nem azt állította ezzel, hogy a mai kor építészete szociológiai szempontból relevánsabb lenne most, mint annak előtte. Az épületek mindig is társadalmi igényeket tükröztek, illetve azokat az állapotokat, amelyek között az emberek élni voltak kénytelenek. A társadalmi gondolat ténye mit sem változott, ellenben változott annak tartalma.⁸ Az egyes társadalmi szerkezetváltozások az épületek szerkezetváltozásában is jól követhetőek. Módosulnak az alaprajzok, módosulnak a homlokzatok, változnak a funkciók, és ehhez kapcsolódva változnak a reprezentációs igények is. Ennek köszönhetően változott annak a megítélése is, hogy az épület külsejének mennyiben kell sejtetnie az épület belsejét, mennyiben kell a külső buroknak felfedni vagy megmutatni az épületbelső kialakítását. Az bizonyos, hogy a modern igényeket kielégítő lakás sokszor olyan változásokat vont maga után, amelyeknél számos építész kötelességének érezte, hogy erre az épület külső megjelenése is legalább utaljon. Ehhez az építetőnek nem is kellett teljesen magáévá tennie azt a gondolatot, hogy a külsőnek egyértelműen a belsőhöz igazított, szabad kialakítású felületnek kell lennie. A lakások beosztása, felszerelése viszont kétségtelenül mutatta, hogy történetileg is mennyiben változott a szülői szeretet és gondoskodás jellege, hogy mennyi időt kell egy nőnek a konyhában töltenie (többet, de azt hasznosabban), hogy bemehet-e a cseléd a család intim tereibe, ha egyáltalán bent kell-e lakknia az általa kiszolgált házban vagy lakásban, vagy

éppen hogy van-e szükség egy második nappaliként fungáló hallra a polgári lakás szerkezetében, és a legfontosabb, hogy miként lehet könnyen és gyorsan egészséges lakást biztosítani az ipari termelést kiszolgáló, cseppet sem jelentéktelen munkásosztály tagjainak. Ezek a kérdések nem merültek fel egy évszázaddal korábban (felmerültek mások). Viszont jól mutatták, hogy merre halad az a társadalom, amelynek hasonló problémáit az irodalom, a jog, a filozófia mellett persze a képzőművészet is feldolgozta, és amelynek hangulata(i) ügyében bátran fordulhatunk a korabeli zeneművekhez.

Az építészet ugyanakkor nemcsak egy funkcionális vállalkozás, és a lakhatás alapvető emberi szükségletének kielégítését szolgálja, hanem ennél jóval több, az élet minden mozzanatára kiható tevékenység. Az építészetnek – vallotta a Bauhaus, a Neue Frankfurt, de ezen túl minden fontosabb, két világháború közötti elméletíró – teljes körű, művészi igényességű, tehát nem feltétlenül konceptuális súlypontú, hanem formák és hangulatok révén gondolatokat közlő tevékenységnek kell lennie. Többek között azért, mert az emberi önkifejezés legnagyobb fele, az emberi tevékenység eredményeinek orozslánrésze vagy épületekben materializálódik, vagy pedig olyan tevékenységek és tárgyak formájában, amelyek ezekben az épületekben valósulnak meg, vagy kerülnek elhelyezésre. Ez nemcsak a használati tárgyak és a műalkotások esetében van így, ahol a készítés folyamata és az eredmény is legtöbbször egy épület védelmében folyik. Változatos performatív művészeti formák is kötődnek az épített környezethez. A színházak műsora akkor is követeli az építészeti térformálást, ha a közönség a szabad ég alatt ül. Egy koncert élvezhetősége nagyban kötődik a hang terjedéséhez, és már az erre legmegfelelőbb természeti helyszín kiválasztása is olyan beavatkozást kíván, amelyet a természet önmaga nem tud elvégezni. Azon sem kell tehát csodálkozni, hogy az épített és az ember által ilyen tervezett és épített térként felfogott környezet kérdései akkor is előkerülnek, ha csak az abban elhelyezett tárgyakról vagy az abban zajló tevékenységekről esett szó.

Az építészet már csak volumenéből fakadóan (nagy méretű tárgyak, tartós objektumok) is társadalmilag meghatározott alkotásforma, amelyre figyelni kell, és amely a „valóság érzékelésének” változásait is igen jól szemlélteti. Mindez egyszerűen abból fakad, hogy a létrehozott tárgyak mérete segít megérteni, hogy mi az, amit a térben másként, más paraméterekkel érzékelünk, és egyben segít rákérdezni, hogy ezek létrehozása mögött milyen más és új érdekek állnak. Az építészet ilyen irányú törekvései annyira összefüggenek a környező világgal kapcsolatos egyéb percepcióink változásaival, hogy bizonyos új művészeti törekvések épületek bevonása nélkül nem vagy csak nagyon nehezen lennének értelmezhetőek. Ilyen a modern építészettel mintegy párhuzamosan fejlődő fotográfia is, amelynek művészetté válása elválaszthatatlan az építészet mint a térformálással foglalkozó vizuális művészeti forma változásaitól. A művészi lehetőségek immár a konkrét életkörülmények változásaihoz, a világ tárgyi berendezésének átalakulásához kötődnek. „A víziók köde felszállt, a tárgyi valóságokra csapódott le a szem” – mondja Brogyáni Kálmán cikke a harmincas évek elején, s nem engedheti meg magának, hogy a térbeliség érzékelésének megváltozása kapcsán ne ejtsen szót a modernista építészet azóta klasszikussá vált elméletíróról, Loosról, Gropiusról, Le Corbusier-ről.⁹

A *Korunkban* ugyanakkor a két világháború között *nem* jelent meg cikk a korabeli romániai építészeti kontextusról, a román építészetelméleti diskurzus fontosabb történéseiről. Mivel az irodalom és a társadalomtudomány tekintet-

ben az új állami és nyelvi környezet felé való nyitottság nyilvánvaló volt, felmerül a kérdés, hogy mi okozta az egyébként rendkívül jó minőségű romániai modernista építészet mellőzöttségét a lap hasábjain. Egyrészt persze nem szabad elfelejteni, hogy a *Korunk* elsősorban világnézeti és nem művészeti vagy építészeti folyóirat volt megalakulásától kezdve. A két világháború között nem közölt építészeti terveket, sem épületfotókat.¹⁰

A történések másik oka valószínűleg az, hogy a *Korunk* szerkesztőit nyilvánvalóan az építészet mint a társadalmi szerepvállalás egyik dokumentuma érdekelte, és ebben a tekintetben a román szcena a némethez, csehszlovákhhoz vagy akár a progresszív magyarhoz képest másképpen volt aktív, illetve más elkötelezettségeket mutatott. A *Korunk* harcos baloldali beállítottságát jól mutatja, hogy már Ligeti Pál említett 1926-os könyvét az alapító főszerkesztő Dienes azért marasztalta el, mert túlságosan polgári ideológiája és a neoklasszikus szépségeszmény túlhangsúlyozása révén a tőkés társadalom konzervatív ideáljait szolgálta ki. Érdekes módon hasonlóképpen polgári ízlést és szellemiséget vetett a román avantgárd képzőművészeinek szemére Miron Paraschivescu egy tíz évvel későbbi cikke.¹¹ Egyébként éppen ebben szerepel – kritikai éllel – az egyetlen olyan két világháború közötti művész, Marcel Iancu neve, aki építészként is legalább annyira fontosat alkotott, mint festőként és grafikusként. Iancut leszámítva azonban egyetlen 1920 és 1940 között a Regátban vagy az új területeken alkotó élvonalbeli modern építészről sem szól egyetlen bejegyzés sem. De az Erdélyben is rendszeresen alkotó, egyházi és állami megrendeléseket elnyerő bukaresti építészek, George Cristinel (ortodox katedrális, Egyetemiek Háza, Kolozsvár) vagy Ion Ionescu (a Társadalombiztosító Pénztár székháza, Kolozsvár) sem kaptak benne túl sok teret.

A *Korunk* hasonlóképpen nem írt azokról a magyarországi modernista építészekről, akik bármiféle állami megrendelés teljesítésében együttműködtek a fennálló, kétségtelenül nem baloldali és progresszív hatalommal. Árkay Bertalanról, Rerrich Béláról vagy Rimanóczy Gyuláról nem szólnak cikkek a kolozsvári lapban. A progresszív társadalomszemlélet mint kritérium olyannyira döntő lehetett, hogy távol maradtak a laptól az expresszionizmus és a nemzeti romantika észak-európai képviselői, ahogyan a francia modernizmus kulcsfiguráiról, Prouvéról vagy Mallet-Stevensről sem esett szó. Az amerikai nagy előképekről is csak egyetlen rövid összefoglaló szól, az is az osztálykritikai él kifenése érdekében. Mint a szerző fogalmaz: „A gazdagság mutogatásának vágya s az igazi műveltség hiánya olyan monstrumokat szült, amelyek tömegében eltűnnek néhány igazán jelentékeny építés, mint például Sullivan, Frank Lloyd Wright művei.”¹²

A *Korunk* elsősorban baloldali értelmiségi folyóirat maradt, és nem vált, nem válhatott építészeti szaklappá. Ami a háború utáni tevékenységében ezek után felszínre került, az a lakhatás, a városépítészet vagy a mezőgazdasági hatékonyság építés általi növelését, a vidék fejlesztését irányozta elő. Vagyis olyan kérdéseket vetett fel, amelyek a háborús újjáépítés és a létező szocializmus érdekeit egyaránt kiszolgálta, és így meg tudott őrizni valamit demokratikus, a társadalom egészének szóló jellegéből.

A modernizmus építészetének feltehető kezdetei természetesen nem a két világháború közé esnek. Annak mind elméleti, mind pedig gyakorlati síkon vannak előzményei, amelyek világosan mutatják, hogy az, amit ma érett modernizmusnak nevezünk, majdhogynem biztos alapokra támaszkodott, amelyeket több

helyen is igyekeztek lefektetni. Ha az építészeti és építőművészeti modernizmust nem stílusnak, hanem egy olyan vizuális művészeti mozgalom¹³ lenyomatának tekintjük, amelynek elsődleges célja a társadalmi reformjának kieszközlése volt, akkor nyilvánvaló, hogy ez sem elméleti, sem pedig gyakorlati választásai tekintetében nem mozgott légüres térben.

Itt nem csak a modern mozgalom azon ágairól beszélünk, amelyek már igen korán elköteleződtek az expresszív, szerves (szervszerű) vagy regionális formák és elemek mellett, vagyis nem csak azokról, akiket Colin St. John Wilson¹⁴ óta a *másik* modern tradíció képviselőinek vagy később a másik modern mozgalomnak neveztek.¹⁵ A kezdetek egyáltalán nem ennyire heroikusak. Annak főbb szereplői inkább természetes módon reflektáltak a korabeli társadalmi viszonyokra, illetve akár saját korábbi munkáikra és a fennálló megrendelői igényekre. Ezen túl az építészek hajlamosak arra, hogy a megrendelői elvárásokhoz illeszkedő, nagyban ezek által életre hívott racionális megoldásokhoz később egyfajta ideológiát társítsanak,¹⁶ vagyis hogy túlértelmezzék a korábban főleg gyakorlati igények szerint megtervezett épületszerkezeteket és -belsőket. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tervező korábban gondolatlan lett volna, de a gondolatokat sokszor nem verbalizálta, vagy önmaga sem volt tudatában annak, hogy annak, ami tesz, van expressis verbis építészetelméleti megfogalmazása.

Koncentráljunk egy keveset az 1920 után megvont határokon belül eső területekre, és nézzük Nagyvárad példáját, illetve annak első világháború előtti építészeti szellemi állapotait. 1910 és 1914 között itt valósult a kor talán legelőre-mutatóbb regionális urbanisztikai kísérlete, a tizenkét épületet, iskolát, kaszárnyát, lakásokat, kantint és fürdőt magában foglaló Országos Csendőrségi Iskola kampusza, amely több épülettervezési novumot is hozott. Ezekről az építész, Vágó József később mint a kor elavult ideáljainak leküzdéséről beszélt,¹⁷ de eredetileg nagyrészt egy megrendelői igény és az ehhez való tervezői hozzáállás hívta azokat életre. Ugyanakkor a vasbeton, a műkő, a cement, a kerámia használata csak részben volt egy látnok építész újítása 1910 után, hiszen szükség volt egy olyan kivitelezői körre, amely ezt meg is tudta valósítani.

A korai modernista vagy protomodernista tendenciákat itt nem áll módunkban szintetikus módon összefoglalni. Viszont érdemes felhívni a figyelmet néhány korai gondolatra, amelyeket az 1920 után Romániához tartozó területeken alkotó építészekről származtak. A nagyrészt Budapesten képzett, valamilyen helyi családi nexussal rendelkező építészek közül kettő, Spiegel Frigyes és Jakab Dezső a kortárs építészetelméleti diskurzust is becsempészte a tervezés helyszínére, Nagyváradra. Spiegel 1899-ben megvalósult, sógorának, Sonnenfeld Adolfnak tervezett családi házáat és alagsori, akár műhelyként is használható ipari terét a korabeli sajtó egyébként más irányban vitriolos cikke ugyan méltatta, de Spiegel mégis tollat ragadott, és leírta a mögöttes tervezési elveket, majd azokat a kor kontextusába helyezte. Elmondta, hogy a legmegfelelőbbben egy szobát egyetlen ablakkal lehet megvilágítani, és mindig a szoba méretével arányos méretű ablakkal. Vagyis ha a különböző méretű tereket egymás mellé helyezzük, akkor egy váltakozó méretű ablaksort kapunk, amely nem attól szép, hogy szimmetrikus, hanem éppen attól, hogy aszimmetrikus, vagyis mert „festői”.¹⁸ Ezekhez illeszkedett a kis hely, a limitált költségek és a korszerű igények által diktált magassági-szint-es-galériás, vagyis szinteltolások kialakítása, amelyet később még egy helyi épületben, Konrád Béla kis méretű, de annál különlegesebb bérpalotájában is érvényesített, de szinteltolással és a kihasználatlan udvartér lefaragásá-

val igyekezett érthetővé tenni a Markovits- és Mathéser-féle nagyobb léptékű bérházat (1911) is. Spiegel annyira az épületszerkezet és az alaprajz elsőbbségét hirdette, hogy az ehhez társított díszítőelemeket szinte teljesen függetlenítette a térszervezési elvektől. Az 1899-ben még a Victor Horta és Paul Hankar katalógusából dolgozó Spiegel egy északi romantizáló átmenettel már 1910-re neoklasszikus regiszterekhez nyúlt.

1908-ban a nagyváradi új városházán tartott előadásán ezt a helyzetet egy koherens eszmetörténeti keretben helyezte el a bihari megyeszékhelyen különösen aktív Jakab Dezső, aki később Komor Jakabbal együtt Erdélyben a Marosvásárhelyi Kultúrpalotát is jegyezte. Jakab szerint a szecesszió kora egy ciklikusan visszatérő újító szellemiség egyik lenyomata, amely korábban éppen a Várad és a régió történetében is oly fontos barokk művészetben mutatkozott meg. Vagyis a barokk egyfajta történeti szecesszióként és egy társadalmi változás jelzéseként szolgált.¹⁹ Ráadásul már az ő épületeik is fokozatosan használták azokat a technikai vívmányokat, amelyek az épületet természetes módon és nem egy vizionárius ideológia révén tették modernné.

Vagyis mind a ciklikus megújulás gondolatának történeti perspektívái, a változásra való egyetemes történelmi igény, mind pedig a funkció diktálta, belülről kívülrre tartó építés irányelve is megjelent már az első világháború előtt. Már a látszólag csak regionális jelentőségű szakirodalomban is.

Vágó József is inkább később, a húszas-harmincas évek sikertelen kísérleteit látva állította magát a kor fősodrával dacoló, a küzdésben az élet új értelmét felfedező hősnek. A nagyváradi Csendőrkola 1910 és 1914 között a belügyi szervek által felvett hitelből épült, alternatív várostervként is értelmezhető, azonban országos igényből a helyi körülmények között kisarjadt igazi innovatív projekt volt, amely tekintettel volt egy erőszak szervezeti ethosz, egy progresszív iskola és egy egészséges életmódra törekvő fiatal családok tisztikar lehetőségeire. De akkor, amikor szintén Nagyváradon, még 1909-ben bátyjával, Lászlóval villát tervezett Darvas Imrének, akkor a cselédszobát egyrészt a kertre tájolta, másrészt pedig nem hozott létre úgynevezett személyzeti szárnyat, hanem ahhoz, hogy a cseléd eljuttassa az ételt az ebédlőbe, átvezette őt a ház legrepresentatívabb emeleti hallján. Ez az alaprajzi megoldás pedig egy a társadalmi osztályok együttélésével kapcsolatos víziót sejtetett. Nem írták le, hogy a házak tervezésének is tükröznie kell a társadalom szerkezetével kapcsolatos reformtörekvéseket, de mégis megvalósították.

Bevezetőnk végére egy válogatott bibliográfiát helyeztünk, amely alfabetikus sorrendben válogat a legfontosabb két világháború közötti, illetve második háború utáni, építészeti vagy az építészet kulturális szerepéről és beágyazottságáról szóló publikációkból. Az 1926-es alapítás a kezdőév, míg az 1970 vitatható dátum. Ennek ellenére az 1957-es új folyam első tizennégy éve reprezentatív lehet abból a szempontból is, hogy nagyjából ekkor vált világossá, hogy a modernizmus örökségéből mennyi lesz átmenthető az új korszakba. Ennek minden fokmérője adott ezekben az években: sokan élnek még a két világháború között aktív szereplők közül, ezek közül meglepően sokan ragadnak tollat építészeti-városépítési témákban. Halász Kálmán (1900–1978), ifj. Halász Gyula (Brassai) öccse, aki a brassói unitárius egyház komplex székhelyének tervezőjeként a harmincas évek végének egy emblematis modernista épületét tette le az asztalra, a háború után jelentkezett a *Korunk* szerzőjeként 1958 és 1959 között. Külső

munkatársként az 1960-as évek közepéig hat cikke is megjelent. Ezekben az években lépett fel Bleyer György újból a lap szerzőjeként, és kezdett hódolni – többek között – kései szenvedélyének, a fontos erdélyi és bánági városok építéstörténetét felgöngyölítő kutatómunkának. Ugyancsak az ötvenes évek végén jelent meg Kós Károly egyik nem jelentéktelen cikke, amely pár számmal később hozzászólást is generált. A cikk a szocialista lakásépítés problémáját egy jellegzetes kapitalista érveléssel helyezte az előtérbe: az állami szektor legnagyobb problémája, mint ahogyan azt „minden a józanul gondolkozó ember” tudja, hogy „drágán épít”,²⁰ és ennek oka, hogy az állam nem teljesítményalapon, és legtöbbször versenyhelyezeten kívül nyilvánul meg. Tekintetbe véve, hogy az államosítás éppen az ötvenes évek elején befejeződött folyamata után járunk, ez azt jelentette, hogy Kós szerint az adott körülmények között minden „drágán épült.” Ez a fajta, egy előző világháborúhoz kötődő érvelés nagyon jól mutatta, hogy két korszak jelképes határán járunk.²¹

Ráadásul ekkorra érett be az a tendencia, amely Hruscsov híres 1954-es beszéde²² után kezdődött a szovjet blokk országaiban. Ez Romániának a Szovjetunióval szemben ambivalens 1959 utáni korszakában is tartott, és az ekkor a teljes Kelet-Európában virágzó késő modern építészet csúcsidejével is egybeesett. Ez a korszak a szocialista vagy késő modern építészeté, amely mind kísérleti vasbetonszerkezeteiben, mind pedig színhasználatában a két világháború közötti internacionális modern örökösének tekinthető.

Az itt közreadott bibliográfiai válogatás nem lép fel a teljesség igényével. Kihagytuk belőle azokat a cikkeket, amelyek elsősorban építészettörténeti tétellel bírtak, így például az erdélyi reneszánszra, Kolozsvár műemlékeire vonatkozó gazdag cikkanyagot. Viszont nagy hangsúlyt fektettünk az építészetnek a társalmi művészetekkel való kapcsolatára és azokra a szövegekre, amelyek egy modern, biológiai és lélektani értelemben is egészséges környezet kialakítását, tervezését hirdették.

A közölt tanulmányok sem az építészettörténet, sem pedig az építészet kultúrtörténete szempontjából nem lépnek fel a teljesség igényével. Csak azt a szerény feladatot vállalják magukra, hogy jelezzék: azt a folyamatot, amely az elmúlt években mind a társadalomtörténet,²³ mind az épített környezet, mind pedig a képzőművészet²⁴ területén a két világháború közötti időszak megértése érdekében történt, égető és folytatandó szükségszerűségként látjuk.

A modern építés kultúrtörténete és válogatott bibliográfiája a Korunk 1926–1940, illetve 1957–1970 közötti évfolyamaiban

Egy város egy házban. 1927. 6. sz. 462.

A lakásépítés új technikája. 1927. 10. sz. 729.

Kísérleti épületek. 1927. 11. sz. 872.

Tér és forma [Híradás a folyóirat elindulásáról]. 1928. 9. sz. 672.

Felhőkarcoló, garázs és háztorony. 1928. 10. sz. 729–730.

Pósta-gyorsmagasvasút Párizsban. 1928. 10. sz. 730.

A Centosoyus [a Szovjet Szövetkezetek Székháza Moszkvában]. 1929. 10. sz. 731–732.

Felhőkarcoló acélból. 1930. 1. sz. 62.

Az 1437-es parasztfelkelés emlékművének vetületi rajza [a bábolnai emlékmű látványterve]. 1957. 12. sz. 1736.

- a -a.: *Az olasz futurizmus mai szakasza*. 1934. 10. sz. 747–749.
- r. -ö.: *Az új tipográfia*. 1938. 10. sz. 867–870.
- Aszódy János: *A vártól a megszervezett terepig*. 1940. 5. sz. 444–447.
- Ádám Elek: *Hozzászólás a lakásépítés kérdéséhez*. 1957. 9. sz. 1281–1284.
- Balogh Ferenc: *Lakóház-gyár*. 1967. 6. sz. 756–763.
- Balogh Ferenc: *Vita az építészek rangsorolásáról*. 1969. 5. sz. 789–790.
- Balogh Ferenc: *A Bauhaus és a panelház (A gropiusi életmű gyakorlati értelmezéséhez)*. 1970. 2. sz. 271–278.
- Bleyer György: *Az építészeti tér*. 1938. 7–8. sz. 597–603.
- Bleyer György: *A színek szerepe a munkaegészségügyben*. 1957. 9. sz. 1242–1244.
- Bleyer György: *INTERBAU és városépítés*. 1958. 3. sz. 370–377.
- Bleyer György: *Otthonosság és építészeti környezet*. 1968. 2. sz. 1767–1773.
- Bleyer György: *Ingázás – urbanisztikai anomália*. 1969. 4. sz. 559–566.
- Bleyer György: *Az ötvenéves Bauhaus [ill.]*. *A Bauhaus és a Korunk*. 1969. 5. sz. 696–707.
- Bleyer György: *Gyulafehérvár építészettörténeti mozaikja*. 1968. 11. sz. 1621–1627.
- Bölöni Sándor: *Építészet és esztétika*. 1962. 3. sz. 393–394.
- C.: *Amerikai építészet*. 1938. 9. sz. 784–785.
- d. I. [=Dienes László]: *Ligeti Pál, Új Pantheon felé* [recenzió]. 1926. 11. sz. 743–744.
- Debreczeni László: *Jegyzetek egy iparművészeti kiállításról*. 1958. 4. sz. 625–628.
- Debreczeni László: *Kós Károly, az építőművész*. 1967. 8. sz. 1060–1067.
- Dézsnai Viktor:²⁵ *Várostudomány I*. 1938. 1. sz. 24–29.
- Dézsnai Viktor: *Várostudomány II*. 1938. 2. sz. 136–142.
- Dézsnai Viktor: *A város, a falu, a barlang. Urbanisztikai vázlat* [a városfalak eredete és szociológiai háttere]. 1939. 12. sz. 1038–1041.
- Dézsnai Viktor: *Földalatti városépítészet*. 1939. 1. sz. 41–48.
- Dézsnai Viktor: *Az urbanizált falu*. 1939. 3. sz. 230–233.
- Dézsnai Viktor: *Oroszország elvárosiasodása*. 1939. 10. sz. 853–861.
- Dézsnai Viktor: *A város és a háború*. 1940. 6. sz. 535–539.
- Dézsnai Viktor: *Az új szovjet építészet az életszínvonal szolgálatában*. 1958. 3. sz. 377–383.
- Durus: *Gyárszerű házépítés*. 1929. 5. sz. 374–376.
- Forgó Pál: *Az új építészet problémái és eredményei*. 1927. 10. sz. 681–688.
- Forgó Pál: *Kollektív higiéné [sic!]*. 1927. 12. sz. 860–864.
- Forgó Pál: *Amerikai szálloda-civilizáció*. 1928. 2. sz. 132–135.
- Forgó Pál: *Progresszív műkritika vagy a kézműipar dicséreti [sic!]* [Nádai Pál cikkéhez]. 1928. 2. sz. 156–159.
- Forgó Pál: *„Nem azért élünk, hogy lakjunk”*. 1929. 2. sz. 160–161.
- Fränkel György: *Lakásművészet*. 1932. 1. sz. 46–49.
- FT.: *Ablaktalan épületek – A jövő házai*. 1928. 12. sz. 892–894.
- Genthon István: *A gépművészet (Tatlin)* [a szovjet konstruktivista építészet-ről]. 1926. 6. sz. 383–386.
- Giedion, Siegfried [sic!]: *Moholy Nagy László*. 1936. 7–8. sz. 625–628.
- Gropius, Walter: *Új házépítő technika*. 1928. 1. sz. 47–50.
- Gropius, Walter: *Moholy Nagy László*. 1937. 3. sz. 244–246.

- Halász Kálmán: *Városépítészet a Román Népköztársaságban*. 1958. 3. sz. 365–370.
- Halász Kálmán: *A lakásépítés lendülete a Román Népköztársaságban*. 1959. 3. sz. 380–383.
- Halász Kálmán: *A nagyvárosok közlekedési gondjai*. 1959. 7–8. sz. 1136–1140.
- Halász Kálmán: *Kollektív gazdaságokban – építész szemmel*. 1959. 12. sz. 1792–1796.
- Halász Kálmán: *A tömbházépítés hagyományos és új módszerei*. 1962. 3. sz. 323–327.
- Halász Kálmán: *Közlekedési problémáink*. 1966. 3. sz. 362–368.
- Hammer, Klaus: *Merényi Ferenc. A magyar építészet 1867–1967* [recenzió]. 1970. 5. sz. 788–789.
- Háy Gyula: *Az üveg irodalma* [Arthur Korn: *Glas im Bau und als Gebrauchsgegenstand* recenziója]. 1929. 7–8. sz. 600–601.
- Háy Gyula: *Egy építész képeskönyve* [Erich Mendelsohn-ról]. 1929. 3. sz. 243–244.
- Háy Gyula: *Házbemutató Budapesten* [Ligeti Pál és Molnár Farkas a budapesti Delej-villájáról]. 1930. 2. sz. 129–130.
- Háy Gyula: *Modern architektura* [Bruno Taut: *Modern Architecture* recenziója]. 1930. 1. sz. 54–55.
- Háy Gyula: *A Budapesti Építész Kongresszus*. 1930. 10. sz. 742–745.
- Háy Gyula: *A tanácstalan építőművészet*. 1931. 7–8. sz. 521–528.
- Háy Gyula: *Építés Frankfurtban*. 1931. 3. sz. 216–219.
- Háy Gyula: *A Bauhaus tegnapelőttje és holnapja*. 1931. 4. sz. 297–298.
- Hódy Bertalan: *Tájérganizáció*. 1932. 1. sz. 1–5.
- Hódy Bertalan: *Építészet és társadalom* [a CIRPAC magyar szekciójának budapesti kiállításáról]. 1932. 5. sz. 371–374.
- Hornyánszky István: *Építészet és társadalom*. 1932. 9. sz. 654–657.
- Ivanov, K.A.: *A szovjet építészet néhány filozófiai kérdése*. 1960. 12. sz. 1458–1466.
- K.: *A La Manche-alagút*. 1929. 4. sz. 299–301.
- Kállai Ernő: *Hátrább az agarakkal, vagy nem azért élünk, hogy lakjunk*. 1928. 11. sz. 753–761.
- Kós Károly: *Lakás- és lakóházépítési problémák*. 1957. 4. sz. 344–348.
- Ligeti Pál: *Új Pantheon felé* [az azonos című könyv összefoglalója és befejező része]. 1926. 12. sz. 522–531.
- Moholy Nagy László: *A fotográfia: napjaink objektív látási formája*. 1933. 12. sz. 911–913.
- Moholy Nagy László: *A képtől a fényarchitektúráig*. 1935. 6. sz. 453–462.
- Moholy Nagy László: *A szelet-embertől az egész emberig*. 1930. 2. sz. 81–86.
- Moholy Nagy László: *A tipográfia mai problémái*. 1933. 5. sz. 404–407.
- Moholy Nagy László: *Az ember és a háza*. 1929. 4. sz. 298–299.
- m.p.: *Megvilágítás és munkateljesítmény*. 1929. 10. sz. 732–734.
- Nemes Lajos: *Transistruttura* [Guido Fiorini munkáiról]. 1933. 2. sz. 157–158
- Németh Antal: *A modern iparművészet szelleme* [Kozma Lajos a *Neue Werkkunstban*]. 1927. 1. sz. 74–75.
- N.: *A szociális városépítés*. 1931. 1. sz. 47–50.
- Novikov, Feliks: *A szovjet építészet útja*. 1970. 3. sz. 437–441.

- Salvanu, Virgil: *Az építészet és a társzművészetek*. 1962. 7–8. sz. 822–825.
- Salvanu, Virgil: *Az építőművészet általános története* [recenzió]. 1962. 7–8. sz. 947–948.
- Salvanu, Virgil: *Építőművészetünk távlatai*. 1965. 7–8. sz. 969–971.
- Salvanu, Virgil: *Időszerű városesztétika*. 1967. 8. sz. 1056–1059.
- Salvanu, Virgil: *Korunk építészeti formanyelve*. 1967. 1. sz. 41–46.
- Salvanu, Virgil: *Könyv a városesztétikáról* [R. Laurian könyvéről]. 1962. 11. sz. 1389–1390.
- Salvanu, Virgil: *Le Corbusier és a jelenkor építésze*. 1966. 4. sz. 584–580.
- Salvanu, Virgil: Új tér, új formák. Megjegyzések egy ronchamp-i látogatáshoz. 1959. 4. sz. 584–585.
- Szacsvay Gusztáv: *A német vasúti közlekedés nehézségei*. 1940. 2. sz. 167–169.
- Szalay István: *Közlekedés és fejlődés*. 1940. 7–8. sz. 686–689.
- Székely Béla: *Az építész tragédiája* [Pogány Móric: *Träume eines Baumeisters* recenziója]. 1927. 11. sz. 823–825.
- v. s.: *Az üveg forradalma*. 1929. 1. sz. 1949–1950.

■ JEGYZETEK

1. Erről először 1977-ben jelent meg egy összefoglaló írás a *Korunk Évkönyv*ben egy százötvenhat tételes, de nemcsak az építészet speciális kérdéseit érintő bibliográfiával. Lásd Balogh Ferenc: *Építészet, technika*. In: *Korunk Évkönyv 1977*. 248–253.
2. Ligeti Pál: *Új Pantheon felé. A kultúrák élete a művészet tükrében*. Athenaeum, Bp., 1926.
3. A Bauhaus-iskola Walter Gropius által írt manifesztuma 1919-es, de az elemzett periódusban már olvasható volt Bruno Taut munkája, az építés, az építészet és a hölgyek szerepét is taglaló, részben naiv feminista *Die Neue Wohnung. Die Frau als Schöpferin* (Klinkhardt & Biermann, Leipzig, 1924). Le Corbusier és Pierre Jeanneret a modernista építés ideológiáját kiválóan szcenáriózó „öt pont”-ja eredetileg 1927-ban jelent meg, és első kiadásában ráadásul németül (in: Alfred Roth: *Zwei Wohnhäuser von Le Corbusier und Pierre Jeanneret*. Stuttgart, Dr. Fr. Wedekind). Ennek kiadója azonos a Weissenhofsiedlungról szóló, Adolf Behne előszavával megjelent *Wie Bauen?* (1927) című, az építész fivérek, Heinz és Bodo Rasch által szerkesztett sorozat első darabjával. Ez Le Corbusier személyes érintettsége miatt, illetve azért is fontos volt, mert nagyban hozzájárult az említett stuttgarti kísérleti lakótelep nemzetközi jelentőségének megalapozásához. Szintén 1927-es Behne nevezetes könyve, a *Neues Wohnen – Neues Bauen* (Hesse & Becker, Leipzig).
4. A Bauhaus lapja az 1920-as években élte csúcsideőszakát (1926-tól 1931-ig, ráadásul az 1928. évi 1–2. számig az alapító Walter Gropiusszal együtt Moholy-Nagy László, majd az 1928. évi 3. számtól Kállai Ernő szerkesztette). Erre az időszakra esik a *Das Neue Frankfurt* tevékenysége és az azonos című folyóirat kiadása (1926–1927, *Monatsschrift für die Fragen der Grosstadtgestaltung* alcímen, 1928-tól *Monatsschrift für die Probleme moderner Gestaltung*, majd *Internationale Monatsschrift...*). De az 1920-as évek végéig már megjelennek Sigfried Giedion alapozó jelentőségű könyvei, a *Befreites Wohnen* (Orell Füssli, Zürich, 1929), valamint a *Bauen in Frankreich, Bauen in Eisen, Bauen in Eisenbeton* (Klinkhardt & Biermann, Leipzig, 1928). Ez utóbbi egyébként Moholy-Nagy könyvterve szerint (lásd még feljebb is) került a nyomdába. Mindegyik szerző, alkotó ott volt a *Korunk*ban 1926 és 1940 között, legtöbbször személyesen is.
5. Háy – munkáinak irodalmi-drámai-irodalmi súlypontja ellenére – rendszeresen írt az építészet öszkultúrális jelentőségéről, legyen bár szó a frankfurti városmárkázásról, urbanisztikai gondolkodásról vagy Bruno Taut legújabb könyvének angol fordításáról (lásd lennebb).
6. Eredetileg in: *Telehor. Mezinárodní časopis pro vizuální kulturu* 1936. 1–2. 113–115. A František Kalivoda által szerkesztett, Moholy-Nagy munkáinak szentelt cseh-német-angol-francia négy nyelvű különszám egyben az első és egyetlen megjelent lapszám volt a folyóirat életében. Spirálfűzött kiserlelése miatt viszont a modernista nyomda- és kiadástörténet máig emblematis, korát meghazudtolóan előremutató darabja.
7. Lásd Siegfried [sic!] Giedion: *Moholy Nagy László*. *Korunk* 1936. 7–8. sz. 625–628.
8. Lásd *Nyugat* 1928. 23. sz. A magyar nyelvű sajtó is megpendült, és elkezdte komolyan foglalkoztatni az építészet irányadó szerepe a modern művészeti és ezáltal a modern társadalmi fejlődésben. Ez jól látszik a szaképítészeti elkötelezettséggel nem igazán vádolható *Nyugat* korabeli tevékenységében. Ignostust például annyira foglalkoztatta a városépítést, valamint a nemzeti és

regionális stílustörekvések néhány történeti problémája, hogy egy építészetelméleti szempontból több tekintetben máig releváns cikket írt *Az új építés* címen *Neovojtina*-sorozata zárótagjaként (1928. 20. sz.). Egészen sajátos az is, hogy egy kor stílusnyelvezetét hasonló élel és jelentőségi fokon vélte tárgyalhatónak, mint az irodalmi nyelv stílusproblémáit, és erre nem az építészet felől metaforaként, hanem a költészet felől releváns párhuzamként tekintett. Időben ugyanakkor járunk, amikor a *Vállalkozók Lapja* építészeti mellékletéből kifejlődve megjelenik a *Tér és Forma* első száma, vagy amikor szintén a *Vállalkozók Lapjának* könyvsorozatában kerül kiadásra a Moholy-Nagy Bauhaus-könyvterveiből nem keveset inspirálódó Kassák Lajos kötés-konceptiója szerint kivitelezett, fent már említett, Forgó Pál-féle *Új építészet*. Forgó és Kállai Ernő nem jelentéktelen építészetelméleti vitája („*Nem azért élünk, hogy lakjunk*”, 1929) a *Korunk* hasábjain zajlott le.

8. Ez a végkicsengése Bleyer György zürichi egyetemi éveit alatti élelt dolgozatának az építésze-ti térről (lásd még lennebb, illetve *Az észlelt tér a társadalom tere* című tanulmányt).

9. Brogyáni Kálmán: *A fotográfia társadalmi jelentősége*. *Korunk* 1932. 7–8. sz. 562.

10. A háború után viszont igen. Ebben a tekintetben a jóval konzervatívabb *Erdélyi Helikon* 1930. évi 11. száma is előrébb járt, amelyben Kós Károly közölte le a saját építészeti fejlődését is jellemző, a „milliók művészete” felé tolódó beszámolóját a XII. Budapesti Építészeti Tervkiállításról az említett év szeptemberéből. (755–757. Érdemes ezzel párhuzamosan olvasni Háy Gyula cikkét a *Korunk* 1930. évi 10. számában). Az építésze-tről szóló viták egyik fóruma a két világ-háború közötti Erdélyben különös módon a világnézetileg jóval centristább *Pásztortűz* volt, amely a második bécsi döntés utáni években egészen a háború végéig rendszeresen közölte a szülőföldje (1893-ban, Nagyenyeden született) irányába orientálódó és a *Tér és Forma* szerkesztéséről lemondó Bierbauer (1943-tól: Borbíró) Virgil írásait.

11. M. R. Paraschivescu: *Művészet és irodalom Romániában*. *Korunk* 1936. 2. sz. 110–117. Paraschivescu (1911–1971) élettörténete szempontjából ez a verdiktum nem számított újnak. Lásd a Tudor Arghezi-t ért 1947-es vádak kapcsán: Dorina Grăsoiu: „*Bătălia*” *Arghezi*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. Editura Nouă, Buc., 2010.

12. C.: *Amerikai építészet*. 1938. 9. sz. 785.

13. Vö. Jeremy Howard: *Art Nouveau. International and National Styles in Europe*. Manchester University Press, 1996. Újabbban magyarul: Brunner Attila: *Az építészeti gondolkodás változása*. In: *Az élet művészete. Szecessziós plakátművészet és tárgykultúra Magyarországon 1895–1914*. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2025. Különösen 10–12.

14. Colin St. John Wilson: *The Other Tradition of Modern Architecture: The Uncompleted Project*. Academy Editions, 1995.

15. Kenneth Frampton: *The Other Modern Movement. Architecture, 1920–1970*. Yale University Press, 2021.

16. Vö. Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *Előszó*. In: *Monumentalitás. Kritikai antológia*. Terc, Bp., 2008. 6.

17. Vágó József: *Levelek* [Böloni Györgyhöz]. Szerk. és bev.: Hajdú Virág. In: *Lapis Angularis II*. OMVH Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1998. 99–227.

18. Spiegel a következőket írja: „Mert tudvalevő dolog, hogy minden szoba legcélzerűbben egyetlen ablak által van megvilágítva, világos tehát, hogy ezen ablaknak a nagy szobánál nagy-nak, a kicsinynél kisebbnek kell lenni. Ha ez így van, és célszerűnek bizonyul, miért ne szabad-jon nekem ezen nagy és kis ablakokat úgy amint az alaprajzban a nagy és a kis szobák egymás mellett következnek, egymás mellé is csoportosítanom. Ha most elrendezésem továbbá azt kí-vánja, hogy ezen szobák egyikének padlója magasabban fekdüdjék, mint a többié, világos, hogy ezen szoba ablakát is magasabbra fogom helyezni, mint a többiét. Mindezek által egy festői el-rendezés fog következni, amely ha a hozzá nem szokott szemlélőnek bizarr is, a gondolkodónak csak logikus lehet. [...] Nem révéen rendelkezésemre faragott kő, egyszerűen terméskövet és tég-lát vettem, és nem szegyelltem azokat úgy mutatni, ahogy a természet megteremtette, minden hamis vakolat és gipszburok nélkül.” *Szecesszionista világ Nagyváradon* [Spiegel Frigyes vála-sza]. Nagyvárad Napló 1899. március 24. 5.

19. A korabeli beszámoló szerint: [Jakab], [m]egcáfolta azt az általános tévedést, amelyet a szecesszió iránt szinte mesterségesen idéztek elő. A szecessziótól való irtózás nem egyébb [sic!] mint félelem az előrehaladástól. A szecesszió ugyanis nem jelent egy határozott művészi irányt, hanem a modern stílusok viszonyát a régi megszokott irányokkal szemben. Ilyenformán a ba-rokk a renaissance-szal szemben határozottan szecessziós volt.” Vö. [Szerkesztő]: *Megfagyott ze-ne. Nagyvárad Napló 1908. február 19. 3.*

20. Kós Károly: *Lakás- és lakóházépítési problémák*. *Korunk* 1957. 4. sz. 347.

21. A későbbi fejleményeket is összevetve ennek a korszaknak az egyik legtermékenyebb írója volt a *Korunk* hasábjain a Kolozsvár tartomány főépítészeként a régió arculatát több tekintetben befolyásoló ifj. Virgil Salvanu (1924–2017).

22. Nikita Szergejevics Hruscsov beszéde 1954. december 7-én hangzott el Moszkvában egy a teljes építőszakmának és szakszervezeteinek szentelt évzáró kongresszuson, majd oroszul még az év december végén jelent meg. Először az NDK-ban közölték fordításban 1955 februárjában. Ez az építőkongresszusi beszéd köztudott leszámolás volt az 1930-as évek második felének monumentális tradicionalizmusával és a sztálini ideológiát reprezentáló úgynevezett *szocialista realista* építészeti módszerekkel. Az építészettörténetben ez a vízvonalzó „szocreál” és szocialista modernizmus között.

23. Lásd például újabban: Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Diamant Izsó. Egy elkésett reneszánsz ember* I. Polis, Kvár, 2025.

24. Boros Judit – Oniga Erika (szerk.): *Erdély festészete a két világháború között*. Méry Ratio – Ki-sebbségéért – Pro Minoritate Alapítvány, Bp., 2021.

25. Déznai (Ditrichstein) Viktor (1884–1964) modern urbanisztikával foglalkozó cikkei nemzetközi elismertséget is hoztak neki. Lásd például: *Essai d'un science de la ville. L'urbanisation du monde*. Edition Efficientiae, Bruxelles, 1932. Déznai alapvetően autodidakta urbanista, aki a Sorbonne-on szerzett filozófia diplomát, és a harmincas évek elején élénk levelezést folytatott a kor modernista építészetének nagyjaival. Le Corbusier-hez címzett leveleivel kapcsolatban lásd Anca Brătuleanu: *Timișoara interbelică. Urbanism și arhitectură*. Editur ArtPress, Timișoara, 2016. 5–6.

